

TURKISTONNING SO'NGGI UMID YULDUZLARI

Xakimdjanova Zilola Gayratovna

*IIB 1-sonli akademik litsey Huquqiy va ijtimoiy-gumanitar
fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada, jadidlar tomonidan Germaniyaga o'qishga yuborilgan yoshlar haqida muhim ma'lumotlar olib boriladi. Jadidlar — O'zbekistonning mustaqillikka erishganligi kabi, milliy mafkuralar bilan boyitilgan va uning o'zining ta'lim tizimini zamonaviylashtirish davrida, xususan, ta'limni nazariy va amaliy jihatlarda islohot qilish lozimligini anglab chiqish maqsadida harakat qilgan bir tomonlama guruhdir.

Kalit so'zlar; Jadidlar, Germaniya, komissiya, ximiya texnologiyasi, qishloq xo'jaligi, matbaachilik, falsafa, san'at, professor darajasi;

Kirish. Ma'lumki, O'zbek xalqining XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi tarixi muhim ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy jarayonlar qaynoq o'tganligi bilan harakterlanadi. BXSr hukumatining dunyo ilg'or ilm-fani yutuqlarini o'zlashtirish maqsadida xorijga yuborgan talabalari va ularning keyingi taqdiriga bag'ishlangan ushbu maqolada xorijga ketgan va ayrimlari vatanga qaytib qatag'onga uchragan, o'z vataniga qaytmaganlarning qismatiga oid fikr mulohazalar keltiriladi.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review).** Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSr) hukumati yillarida (1920 - 1924) xorijga o'qish uchun yuborilgan o'quvchi va talabalar tarixiy taqdirlari haqida ma'lumotlar berishga qaratilgan tadqiqotlar, maqola va risolalar. Talaygina yozilgan bo'lsa-da, bu sohadagi izlanishlar hamon davom etmoqda. Agar 1922-1923 yillarda Turkiston ASSR va XXSRdan Germaniyaga o'qish uchun yuborilgan yigit-qizlar katta yoshli, balog'atga yetgan shaxslar bo'lishsa, BXSr o'quvchi va talabalari ulardan bir qadar farq qilgan. Jumladan, BXSrdan Germaniyaga yuborilgan yoshlar nafaqat ushbu hukumat tasarruf etgan hudud, qolaversa, Toshkent, Samarqand va Turkiston mintaqasining boshqa joylaridan ham to'planishgan. Shuningdek, ular uch yosh guruhiga bo'lingan bo'lib, kichik, o'rta, katta yoshlilar bo'lishgan. 1922-yilning yozida BXSrdan birinchi partiyada Germaniyaga o'qish uchun yuborilgan 44 nafar o'quvchi va talabalarning 5 nafari 20 - 24 yosh oralig'ida, 9 nafari 17 - 19 yosh oralig'ida, 14 nafari 13 - 16 yoshda, 15 nafari 11 - 12 yoshda, 1 nafari 10 yoshda bo'lgan. Buxoro Respublikasi o'quvchilarining ko'pchiligi yosh bolalar bo'lishganligini yuqoridagi raqamlar ko'rsatib turibdi. Chunki, BXSr maorif nozirligining Eski Buxoro, Chorjo'y va Qarshi shaharlarida xorijga talaba yuborish uchun ochilgan 5-6 oylik maxsus kurslari haqidagi

e'londa: “Xorijga ketadiganlarning yoshi 9 dan kam, 15 dan ziyod bo‘lmasligi zarurligi keltirib o‘tilgan”.

Bundan tashqari, BXSR o‘quvchi va talabalari asosan yetimxona (sag‘irxona)dan to‘plangan o‘zbek, tojik (fors-tojik), turkman, tatar millati vakillari bo‘lishgan. Boybadavlatlar farzandlarini chet elga o‘qish uchun yuborishga ko‘p hollarda rag‘bat bildirishmagan. Shu bilan birga, buxorolik o‘quvchi va talabalar Germaniya shahar va viloyatlari bo‘ylab tarqatilib, kichik yoshlilar (10-14 yoshlilar) Germaniya poytaxti Berlin shahri yaqinidagi manzillardan biridagi nemis bolalari bilan bir bo‘limga joylashtirilgan va ular Germaniya maorif nazoratiga topshirilgandi. O‘rta yoshlilar nemis o‘lkalariga yuborilib, xususiy xonadonlarga qo‘yilgan. Katta yoshlilar Berlin shahrida olti oylik nemis tilini o‘rganish kurslarida tahsil olganlar. Keyingi jihati shundaki, BXSRdan Germaniyaga yuborilgan yoshlar soni masalasidagi fikrlar turlicha bo‘lib, manba va tarixiy adabiyotlarda ularning soni 47; 49; 52; 56 nafar kabi raqamlarda qayd etilgan. O‘sha yillarda: “Berlinga va Turkiyaga BXSR hukumati 123 nafar o‘quvchi va talaba yubordi”, -degan ma‘lumot ham bor. Tatar qizi Shamsulbanat Eshmurod qizini hisobga olmaganda, ular orasida qizlar yo‘q edi. Chunki, BXSRda 15-20 ta qizlar maktabi ochilgan bo‘lsada, qizlar sag‘irxonasi (etimxonasi) mavjud bo‘lmagan. Shamsulbanat Eshmurod qizi Berlindagi o‘rta maktab mudiri Rosma huzurida muvaffaqiyatli imtihon topshirib, qabul imtihonida oliy ball “prima” olib, Berlin universiteti tibbiyot fakultetiga o‘qishga kirgan. Ushbu talaba qiz “Germaniyadagi Buxoro maorif komissiyasi” raisi Olimjon Idris bilan keyinchalik oila qurgan.

Germaniyaga borgan yoshi kichik o‘quvchilar oliy maktab, universitetlarga emas, hunar maktablariga, gimnaziyalarga, ishlab chiqarish korxonalari qoshidagi maxsus o‘quv yurtlariga, xususiy o‘quv dargohlariga, meditsina kollejlari joylashtirilgan. “Ozod Buxoro” gazetasi bu haqda: “Fraynburg (Saksoniya) ko‘n-teri ishlash maktabida ikki nafar buxorolik, Leypsig shahridagi matbaachilik maktabida ikki nafar, Brandenburg dorixona ishlari maktabida bir nafar, gimnaziya va xususiy o‘rta maktablarda olti nafar, mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqarish korxonalari qoshidagi amaliy ta‘lim joylarida olti nafar o‘quvchi tahsil olgan. Yuqoridagi o‘quv dargohlarini bitirgandan so‘ng, bu o‘quvchilar Germaniyadagi oliy o‘quv yurtlariga kirishi mo‘ljallangan bo‘lib, BXSR hukumati har bir o‘quvchi hisobiga Berlin bankasiga 9-10 yilga yetadigan (125 ming dollardan) mablag‘, shuningdek, o‘quvchilarga dastlab 25, keyin 35 oltin so‘mdan stipendiyaga yetarli mablag‘ o‘tkazib qo‘ygan. Shu sababli kichik bolalarning Germaniyadagi tahsili 1931- 1932 yillarga qadar cho‘zilgan.

Biroq, kam sonli bo‘lsa-da, Buxorodan Germaniyaga yuborilgan talabalar orasida katta yoshlilar ham bo‘lgan. Ular nemis muallimlari ko‘z oldida o‘z qobiliyatlarini namoyish qilib, qisqa muddatda (6 oy ichida) nemis tilini o‘rgandilar. Bu yoshlar

Berlin, Drezden, Kuslin, Brandenburg, Vinsborg, Golshteyn universitetlarining turli fakultetlariga muvaffaqiyatli imtihon topshirganlar. Buxorolik yoshlar texnika, geologiya, ximiya texnologiyasi, qishloq xo‘jaligi, matbaachilik, falsafa, san‘at, jurnalistika sohalarida tahsil oldilar.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Ahmadjon Shukriy Berlin universitetining Falsafa fakultetiga, Vali Qayumxon ushbu universitetning Ziroat (qishloq xo‘jaligi) fakultetiga, Ahmad Nayim Hakimov Iqtisodiyot fakultetiga, Sattor Jabbor Oliy texnika fakultetiga o‘qishga kirdilar. Ahmad Nayim (1900-1984) xorijdagi o‘zbeklar orasida birinchi iqtisodchi olim martabasiga erishgan, Vali Qayumxon esa “Diplom landershaft”ni olib oliy ma‘lumotli agronom bo‘lgan. U keyinchalik, Berlin universiteti Siyosiy fakultetini ham bitirgan. Xullas, BXSР hukumatining Fayzulla Xo‘jaev, Abdurauf Fitrat, Qori Yo‘ldosh Po‘latov, Abdulvohid Burhonov, Usmon Xo‘ja Po‘latxo‘jaev kabi a‘zolari tomonidan Turkiya va Germaniyaga yuborilgan o‘quvchi va talabalar o‘zlarini qobiliyatli, ilm-fanga mehr qo‘ygan yoshlar sifatida namoyon eta olishgan. Taqdir taqozosi bilan xorijda yashab qolgan 14-16 nafar turkistonlik sobiq talabalarning barchasi fan doktori, professorlar darajasiga erishganligi fikrimizning isboti bo‘la oladi. Ma‘lumki, XX asr dastlabki o‘n yilliklar davri tarixi O‘rta Osiyoda ancha chigal, murakkab va munozarali lavhalardan iborat. Sovet hokimiyati mavjud bo‘lib turgan yillarda Markazning buyuk davlatchilik siyosati bilan mahalliy hukumatlarning manfaatlari to‘qnash kelganligi, xorijda tahsil olganlar taqdiri tarixiy voqeliklari manbai tahlili orqali ham yorqinlashtirilib borilyapti. “Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSР)ning xorijdagi talabalari” mavzusi ilmiy izlanishlar tizimida o‘z o‘rniga ega bo‘lib bormoqda. Keyingi yillardagi tadqiqotlarda BXSРdan istiqbolni o‘ylab, zamonaviy ilm-fan asoslariga ega bo‘lgan malakali kadrlar tayyorlash maqsadida yuzlab yoshlar RSFSR, Ozarbayjon Respublikasi, Turkiya, hatto, Fransiya va Yaponiyaga o‘qishga yuborilganligi haqida ko‘p yozilmoqda. Ayniqsa, 1922-1923-yillarda BXSРdan Germaniyaga o‘qish uchun yuborilgan buxoroliklar tarixiy taqdiri soha mutaxassislarini o‘ziga ko‘proq jalb qilayotganligi kuzatiladi. 50 dan ortiq (56 ta) BXSР o‘quvchi va talabalari (10- 24 yosh oralarida)ning faqat ayrimlari haqida ma‘lumotlar to‘plandi. Jumladan, Vali Qayumxon (1904-1993), Ahmad Nayim Nusratullobek (Hakimov), Sattor Jabbor (AbdusattorJabborov, 1905-1938), Shamsulbanat Eshmurod qizi (Shiratxonova, 1905-1982), Said Ali Usmon Xo‘jaev va hokazolar haqida maqola va risolalar orqali bir qadar kengroq ma‘lumotlarga ega bo‘ldik. Biroq, har bir Germaniyada o‘qigan o‘quvchi va talabaning shaxsidan yetarlicha xabardor bo‘lish o‘sha davr tarixni yanada teranroq idrok etish istiqbollari ochib beradi. Yoxud, alohida olingan birgina muhojir o‘zbekning o‘tmishi tarixga daxldor va bir tadqiqodga arzigulikdir.

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Germaniyada tahsil olgan sobiq talabalar qayerda yashamasin, o‘zining intizomi, kitobxonligi, boy kutubxonaga ega

bo‘lishi, nemis va boshqa xorijiy tillarni bilishi, ilmi puxtaligi, orasta kiyinishi, qo‘li qaltirab, 80 yoshdan oshib, keksayib qolgan bo‘lsa-da, galstuk taqishi bilan boshqalardan ajralib turishgan. Ularning hozirda hayot qavm-qarindoshlari bilan shaxsiy muloqotlarda amin bo‘lindiki, o‘zlarini tegishli idoralar kamroq bezovta qilish maqsadlarini ko‘zlab, Yevropa millati vakillariga uylanishgan. Jamoat joylarida, ma‘rakalarda, jamoat transportlarida ushbu kishilar o‘zining nazokati va yuksak madaniyati, dunyoqarashi kengligi bilan ajralib turgan, ko‘plar istiqlol mafkurasi, ozodlik va erkinlikni oliy qadriyat, eng qimmatli ne‘mat deb bilishgan. Germaniya sobiq talabalarining ushbu oz sonli guruhi o‘z ajali bilan, vaqti-soati yetib bu dunyoni tark etishgan. Ular qavm qarindoshchilik aloqalarini sir tutganlar, bu bilan o‘z yaqinlarini ham qatag‘onga tortilishining oldini olganlar. Uchinchi guruhga: oz sonli bo‘lsa-da xorijda yashab qolishga muvaffaq bo‘lgan, abadiy muhojirlikka mahkum etilganlarni kiritamiz. Chet ellarda qolib ketishni istaganlar ko‘p bo‘lgan albatta, biroq biror-bir mamlakatga viza (chaqiruv) qog‘ozi olish qiyin bo‘lgan. Ahmad Zakiy Validiy To‘g‘on (1890- 1970) o‘z xotiralarida buxorolik talabalar bilan o‘qish uchun Germaniyaga borgan qozoq yigiti, ziyoli Azimbek Berimjonov haqida eslab: “O‘qishni tamomlaganidan keyin u Turkiyaga bormoqchi bo‘ldi. Lekin viza ololmadi. Taqdiri fojiali bo‘lishini tushunib, tushkun holda mamlakatiga qaytib ketdi. Usmon Quvvatov (boshqird) va Abdusattor (Sattor Jabborov) singari u ham qatl etildi”- deb yozgan edi. Germaniyada maxsus tahsil olgan buxorolik talaba va o‘quvchilardan faqat bir nafari, ya‘ni Vali (Abduvali) Qayumov (Qayumxon) umrining oxirigacha mana shu mamlakatda yashagan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, Germaniyada 1920-1930-yillarda tahsil olgan yoshlarning tarixiy taqdiri turlicha kechi, ularning ayrimlari hayoti o‘z mamlakatida fojiali o‘lim bilan tugagan. Vatanida bo‘lsada, bir umr tahlika va hadiksirab yashagan, yoxud Vatan mehri va yodini bir daqiqa unutmay muhojirlikda kun ko‘rgan yurtimiz farzandlari tarixini o‘rganish istiqbolda davom etadi. Bu esa XX asr birinchi yarmi o‘lka tarixini va qatag‘on qurbonlari hayoti, faoliyati solnomasini atroflicha, keng qamrovli o‘rganishga yordam beradi degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер (Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан). - Т.: Адолат, 1997. - 78 б.
2. Вали Қаюмхон. Қийратилган қисматлар //Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1922 йил 24 апрель.
3. Германияда Бухоро талабаси // Бухоро ахбори, 144-сон. 1923 йил 17 март.
4. Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар... - Т. Фан, 2006.- 256 б.
5. Ҳайитов Ш.А., Раҳмонов К.Ж. Бухоронинг хориждаги талабалари. (XX асрнинг 20-йиллари). Бухоро-2003. 66- 75.